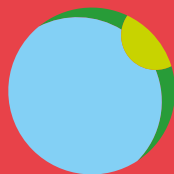

De stad op het bord van het platteland

AERES
HOGESCHOOL
ALMERE

Colofon

Uitgave:

Aeres Hogeschool Almere
Tel 088 - 020 63 00
www.aereshogeschool.nl/almere

Auteur:

Dr. Sigrid C.O. Wertheim-Heck,
Lector Voedsel en Gezond Leven

Bestellingen:

Marketing & Communicatie
y.dijkhof@aeres.nl
Tel. 088 - 020 088 6648
Lectoraat Voedsel en Gezond Leven

© Aeres Hogeschool Almere
Gebruik van de inhoud is toegestaan,
mits met duidelijke bronvermelding.

De stad op het bord van het platteland

Een stedelijk consumptieperspectief op de toekomst
van de agrarische sector van Flevoland

Essay op verzoek van de Agro Expert Raad Flevoland, 4 oktober 2019

Door: Dr. Sigrid Wertheim-Heck,
Lector Voedsel en Gezond Leven, Aeres Hogeschool Almere

Introductie

Overal ter wereld zien we dat steden steeds meer het voortouw nemen in de voedsel systeem transitie vanuit verantwoordelijkheden als weerbaarheid, gezondheid en duurzaamheid. Dit drijft ook de herbezinning op regionale voedselsystemen, city-region-food-systems (Blay-Palmer et al., 2015), maar wat betekent dat voor de opgave om stedelingen duurzaam van gezond en veilig voedsel te voorzien met in acht neming van de toenemende diversiteit in de stedelijke samenstelling? Wat betekent dat voor de gewenste omslag in het nabijgelegen agro-food producerende land, welke dilemma's en welke kansen zijn er? Wat weten we in dat verband van de relatie tussen de agrarische sector en de steden in Flevoland?

Historisch is er weinig verbondenheid tussen stad en land (agrarische sector) in Flevoland. De drooglegging van Flevoland is gecreëerd in het kader van 'nooit meer honger'. Flevoland werd ingericht voor grootschalige landbouw en intensieve teeltsystemen met een sterke export oriëntatie. Daarnaast werden er in Flevoland stedelijke kernen gecreëerd, zoals Lelystad en Almere, om de bevolkingsgroei op te vangen, in het bijzonder als overloopgebied voor Amsterdam. In de afgelopen decennia zijn zowel stad als land succesvol uitgegroeid: De agrarische sector van Flevoland behoort inmiddels tot de meest productieve landbouwgebieden van de wereld en de steden, Almere voorop, kennen de grootste bevolkings- en daarmee gepaard gaande economische groei van Nederland. Flevoland lijkt geslaagd, gemaakt zoals bedoeld, maar is het af? Nee, zowel voor de agrarische sector als de steden hebben zich nieuwe uitdagingen aangediend.

Dit essay buigt zich over de vraag hoe de agrarische sector van Flevoland duurzaam van waarde kan blijven. Wat zijn de redenen om Flevoland als agrarisch gebied te behouden? Het essay gaat daarbij specifiek in op overwegingen vanuit een stedelijk consumptieperspectief, met Almere, als grootste stad en onderdeel van de Metropool Regio Amsterdam, als aansprekend voor-

beeld. Dit essay, een beschouwing met horizon 2040-2050, betoogt dat de weg vooruit er een is van nauwere verbondenheid tussen stad en land. De uitdaging is dan ook om de voorsnog grotendeels gescheiden werelden stad en land, die planologisch onder hetzelfde bestuur vallen, meer samen te brengen: de opbouw van een gezonde stad-land relatie. Het essay dient als input voor discussie rondom vragen als: Hoe functioneert de agrarische sector goed anno 2050? Wat is de rol van provinciale en lokale overheden; in hoeverre stimuleren en dirigeren en in hoeverre loslaten? Belangrijk daarbij is de stad-land verhouding: Wat heeft de agrarische sector met de stad? In hoeverre raakt een omschakeling richting regionale voedselvoorziening de veel bredere verantwoordelijkheid van Flevoland als (inter)nationale agro-food producerende regio?

DEEL 1

Stad en land - werelden van verschil die elkaar nodig hebben

De afgelopen decennia zijn er in Flevoland twee werelden ontstaan die echter planologisch onder hetzelfde provinciale bestuur vallen: stad en land. De steden enerzijds en de agrarische sector anderzijds vormen een uitdagend spanningsveld voor toekomstige ontwikkelingen. Enerzijds zien we steden die zich steeds sterker richten op 'lokaal voedsel'. Almere, Lelystad en Zeewolde, streven ernaar om zo veel mogelijk voedsel lokaal te betrekken. Zo is Almere een van de ondertekenaars van het Milan Urban Food Policy Pact en maakt Almere zich als een van de voorlopers in de Nederlandse City Deal sterk voor een meer duurzaam en gezond voedselsysteem. Anderzijds is Flevoland een grote speler in het mondiale voedselsysteem en de agrarische sector wordt gekenmerkt door een hoogproductieve op export georiënteerde concentratie met meer binding met de Rotterdamse haven dan met de nabijgelegen steden.

1.1 Agrarische sector flevoland: mondiale speler zoekt regionale waarde

Een van de voornaamste redenen om Flevoland te creëren was om intensieve landbouw te faciliteren (Van Dijk et al., 2017). En dat is gelukt. Flevoland is een agrarische speler van wereldformaat. De agrarische sector in Flevoland bestaat voor 70% uit akkerbouw (belangrijkste gewassen zijn aardappelen, granen, suikerbiet, uien en peen) gevolgd door melkveehouderij met

20%. Van het totale areaal akkerbouw is ongeveer de helft voor menselijke consumptie bestemd en de andere helft betreft veevoer. 40% van het totale Nederlandse areaal aan vollegroondsgroenten ligt in Flevoland. Voor uien, aardappelen, winterpeen en witlof is Flevoland het grootste productiegebied van Nederland. Het belang van de exportmarkt is goed te illustreren aan de hand van de top 3 groenten ui, aardappel en peen, die tezamen 85% van het areaal akkerbouwgroenten beslaan:

- Ui beslaat 37% van het Flevolandse areaal akkerbouwgroenten. Meer dan 91% van de akkerbouwbedrijven verbouwen (naast andere gewassen) uien. Nederland is, op India na, de grootste exporteur van uien in de wereld. De helft van de Nederlandse uienproductie is in Flevoland. Hiervan wordt 90% geëxporteerd, voornamelijk naar Afrika, maar ook naar Azië en bestemmingen binnen Europa.
- Aardappel beslaat 36% van het Flevolandse areaal akkerbouwgroenten: Slechts 3,2% van de totale aardappelooft in Flevoland is voldoende om alle inwoners van Almere een jaar te voeden op basis van huidige aardappel consumptie (Ten Brug et al., 2018). Mede door de populariteit van friet (o.a. toename in opkomende markten) blijft aardappelteelt interessant; 90% van alle in Nederland geproduceerde friet wordt geëxporteerd.

- Peen beslaat 12% van het Flevolandse areaal akkerbouwgroenten: Ook voor peen is Flevoland het belangrijkste gebied van Nederland; 45% van alle peen in Nederland wordt geproduceerd in Flevoland. 40% van de Nederlandse winterpeen wordt geproduceerd voor de export met vooral bestemmingen binnen Europa.

Met deze producten behoort Nederland tot de grootste exporteurs van de wereld. Een positie, die is verkregen door de combinatie van gunstige teeltomstandigheden, goede faciliterende infrastructuur en hoge kennis en kunde. Als wereldspeler heeft Flevoland dan ook een wereldwijde verantwoordelijkheid. Niet alleen lokaal, maar mondiaal moeten steden duurzaam worden gevoed (de stedelijke bevolking zal tussen nu en 2050 meer dan verdubbelen (van 690mln stedelingen in 2019 naar 1719 mln in 2050). Bevolkingstoename en verstedelijking zullen voornamelijk in Azië en Afrika plaatsvinden, belangrijke afzetgebieden voor de agrarische sector in Nederland.

Sector onder druk

Echter, de agrarische sector in Flevoland staat onder druk en de oorzaak is drieledig (Vogelzang et al., 2019). Het landbouwareaal neemt de komende decennia met zo'n 10% af, enerzijds door bodemdaling en klimaatverandering, en anderzijds door concurrentie met andere bestemmingen zoals stedelijke uitbreiding, energieparken, infrastructuur en bedrijventerreinen. Daarnaast, als gevolg van de intensieve teeltsystemen en de daarmee gepaard gaande bodemkwaliteit degradatie, neemt de productiviteit van de landbouwgronden af. Ondertussen stijgen de grondprijzen in Flevoland. Niet alleen de huizenprijzen in de steden stijgen bovengemiddeld hard, zoals in Almere als gevolg van het uitstralings-effect van Amsterdam, maar ook de landbouwgronden stijgen flink. De grond is gewild. Waar makelaars in 2018 prijzen tussen € 120.000 en € 130.000 noemden voor goede akkerbouwpercelen (Boerderij, 2018), is dit naar horen zeggen inmiddels opgelopen tot € 150.000 anno medio 2019, terwijl het landelijk gemiddelde op zo'n € 60.000 ligt. Kortom, zowel het landbouwareaal alsmede de productiviteit van dat areaal nemen af, terwijl de grondprijzen stijgen. De hoge grondprijzen komen deels door rentedaling

en door grondhonger – door behoefte aan schaalvergroting agrarische bedrijven als gevolg van mechanisatie en robotisering –, echter de buiten proportionele prijsstijgingen in Flevoland zijn in toenemende mate ook toe te schrijven aan ruimtelijke concurrentie met voornoemde niet agrarische bestemmingen. In het kader van deze ruimtelijke en functionele vraagstukken, gerelateerd aan de waarde van de grond rijst de vraag of en zo ja waarom en hoe Flevoland duurzaam geschikt blijft voor landbouw?

In hoeverre zijn stedelingen bereid te betalen voor het behoud van akkerbouwgronden voor de teelt van uien voor Senegal?

Belang van het land voor de stad

Om waarde en ruimte voor de agrarische sector te blijven behouden is het voor de toekomst essentieel dat de stad belang heeft bij het in stand houden van de agrarische bestemming. Met de stijging van de zeewater spiegel zullen de kosten voor het behoud van Flevoland verder toenemen. Deze kosten komen ten laste van de belastingbetalers en deze zijn hoofdzakelijk stedelingen. Met een sterk op exportgerichte akkerbouwsector is het dan ook de vraag in hoeverre stedelingen bereid zijn te betalen voor het behoud van akkerbouwgronden voor de teelt van uien voor Senegal.

Belang van de stad voor het land

Ondertussen staat ook de export steeds meer onder druk. Deze druk betreft niet alleen verminderde zekerheid in internationale handelsrelaties, maar betreft ook klimaatverandering en de ontwikkeling van opkomende landen als productiegebieden. Bijvoorbeeld de uiensector kampt met verminderde houdbaarheid als gevolg van toenemende schimmelvorming door klimaatverandering. Daarbij komt de ontwikkeling van traditionele afzetmarkten in Afrika en Azië. Opkomende economieën ontwikkelen eigen productie. Dit wordt bevorderd door de veredeling van nieuwe rassen geschikt voor diverse

klimatologische omstandigheden. Zo worden de zaden van het Nederlandse East-West Seed (www.eastwestseed.com), na Azië ook steeds bekender in Afrika, met tomaat ui en kool als belangrijke gewassen. Daarmee worden landen in opkomende economieën minder afhankelijk van import. Voorbeelden zijn de Filipijnen en Senegal, belangrijke markten voor de Nederlandse uiensector, waar een trend waarneembaar is richting toenemende lokale ui productie. Waarom zou een land als de Filipijnen uien importeren wanneer deze met het beschikbare hoogwaardige uitgangsmateriaal overal in de Filipijnen kunnen worden geteeld? Veel rijstboeren zijn reeds overgestapt op uienteelt, omdat dit hun inkomen bleek te verhogen.

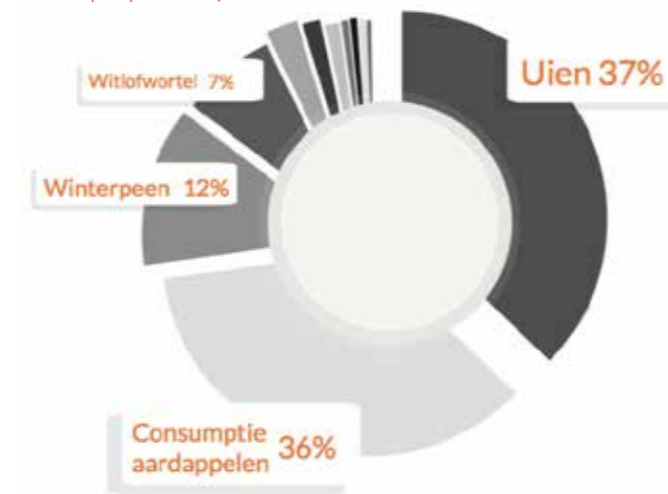
Bulk

Vornoemde ontwikkelingen noodzaken een reflectie op de huidige sectororiëntatie en -organisatie. Geen eenvoudige opgave. Zo vraagt een regionale heroriëntatie om meer kleinschalige distributie. De bedrijfsprocessen zijn ingericht op bulkproductie. Het omvormen van de bedrijfsvoering om ook kleinschaligheid toe te staan is momenteel voor velen een te grote investering. Daarenboven hebben de akkerbouwbedrijven weinig grip op de afzetmarkt. In het huidige systeem zijn zij afhankelijk van een beperkt aantal afnemers, niet alleen voor wat betreft de export, maar ook nationaal. Voor de afzet via supermarkten zijn producenten veelal gebonden aan langlopende en grootschalige contracten. Beperkend voor de lokale afzet is dat een producent niet met meerdere inkoopcoöperaties tegelijk een relatie kan aangaan. Landelijke relaties en contracten staan flexibiliteit binnen de regio in de weg.

Niche

Desalniettemin experimenteren enkele producenten met lokale afzet via websites en/of het recent georganiseerde Flevofood netwerk (<https://flevofood.com>). Daarnaast zijn er producenten die directe relaties aangaan in de institutionele markt, bijvoorbeeld met ziekenhuizen. Uiteraard zijn er naast de grootschalige intensieve landbouw ook veel (te) kleine bedrijven en nieuwe lokale initiatieven. Deze zijn veelal meer flexibel in hun operaties en bieden perspectief voor gecombineerde

Figuur 1.
Percentages areaal akkerbouw groenten per product in Flevoland – 'Hutspot productlijn'

(Ten Brug et al., 2018)

hybride bedrijfsmodellen meer gericht op de lokale schaal. Voor de provinciale economie zijn deze spelers nog van ondergeschikt belang, maar in het kader van provinciale agro-sectorale herijking en regionale stad-land binding potentieel van grote waarde. De rol van ondernemerschap speelt hierin een belangrijke rol. Recente studies naar ondernemerschap laten zien dat het ontstaan van een nieuw regionaal verdienmodel,

bedrijf, of product voortkomt uit een complex samenspel van sociale netwerken, financiële en fysieke middelen maar ook de ideeën die circuleren over hoe een duurzame toekomst eruit zou kunnen zien. De stad kan daardoor ook een rol spelen als platform waarin agrarisch ondernemerschap ontstaat of gedijt (van der Gaast, 2019).

Flevoland is gebaat bij een gezonde Flevolandse stad-land relatie. Als de stad geen gevoelde relatie heeft met het voedselproducerende achterland, noch functioneel, noch emotioneel, dan zou dat het 'failliet' van de huidige agrarische sector kunnen betekenen. Wat speelt er in de stad? Wat is het belang van het land voor de stad?

1.2 De stad aan zet – diversiteit gevraagd in een landschap van concentratie

Waar de agrarische sector in Flevoland door de overheid is geïnitieerd, is de voedselproductie steeds meer het domein van de bedrijfseconomie en de marketing geworden, passend in de nationale trend. In het bredere kader van privatisering en het terugbrengen van de overheidstaken werd in de jaren '80 het principe van marktwerking steeds belangrijker binnen het van oudsher vanuit overheidswege gereguleerde voedsel domein. Door globalisering en toenemende complexiteit van voedselnetwerken werd het steeds moeilijker om verantwoordelijkheden, zoals het waarborgen van voedselveiligheid, duidelijk te definiëren. Daarmee kregen private partijen een steeds belangrijkere rol in de traditioneel publieke taken. In het kader van de onbedoelde neveneffecten, zowel wat betreft duurzaamheid als gezondheid, van de hedendaagse consumptiecultuur staat deze toegenomen afhankelijkheid van de particuliere sector ter discussie. Het noodzaakt een herijking van rollen en verantwoordelijkheden rondom het zekerstellen van een duurzaam gezond en veilig voedselsysteem voor de toekomst. In dit kader is er een duidelijke tendens waarneembaar van een bredere betrokkenheid van burger-consumenten bij voedsel en voeding enerzijds en de aard en de omvang van de rol van de overheid als regulator van voedselproductie en -consumptie anderzijds. Deze laatste verschuift in toenemende mate van het nationale naar het provinciale en stedelijke niveau.

Regionale voedselvoorziening

Steden zoals Almere, Lelystad en Zeewolde, streven actief naar het bewerkstelligen van een meer duurzaam voedselsysteem ter bevordering van gezonde voedselconsumptiepatronen van hun inwoners. Zo heeft de gemeente Almere zich als 'Living Lab' opengesteld voor onderzoek naar en implementatie van innovaties in het stedelijke voedseldomein binnen het 'Feeding the City' programma met specifieke nadruk op het bewerkstelligen van een meer lokaal/regionaal georiënteerd voedselsysteem. Hierin is Almere een expliciete pionier, maar ze is daarin niet uniek. Ook andere gemeenten, zoals de gemeente Zeewolde, zijn actief. Daar heeft de samenwerking van gemeente en lokale ondernemers geleid tot verschillende initiatieven om lokaal geproduceerd voedsel meer onder de aandacht te brengen van haar inwoners. Wat duidelijk moge zijn, lokale/regionale voedselvoorziening is een belangrijke pijler voor de duurzame schaalprong van de steden in Flevoland.

Eetlust van de stad

De economische groei van Flevoland is in belangrijke mate toe te schrijven aan de bevolkingsgroei in de steden. Flevoland heeft nog de ruimte en kende zowel in 2017 als in 2018 de sterkste economische en demografische groei van alle provincies in Nederland (zie tabel 1). Vooral de gemeente Almere is een belangrijke groeikern. De afgelopen twintig jaar was Almere de snelst groeiende gemeente van Nederland, zowel wat betreft aantal inwoners als economie en dit lijkt zich vooralsnog door te zetten (CBS, 2019). Het is de verwachting dat Almere doorgroeit naar ruim 270.000 inwoners in het jaar 2040 en de 300.000 passeert in 2050 (Bureau Statistiek Gemeente Almere - prognose vanaf 2019). Daarmee groeit niet alleen de economische activiteit, maar ook de eetlust van de stad.

Een gepolariseerd debat

Er is geen vastgesteld menu om aan de groeiende eetlust van steden duurzaam, gezond en veilig te voldoen. De discussies omtrent de richting zijn veelal polariserend. Regionalisering, op basis van kleinschalige lokaal georiënteerde initiatieven, wordt als positief alternatief gepresenteerd voor het dominante grootschalige op de wereldmarkt gebaseerde supermarkt-

Tabel 1: Economische groei (procentuele groei BBP tov voorgaand jaar)

	Nederland	Flevoland	Almere***	Flevoland m.u.v. Almere
2017*	3,2	4,2	4,8	3-3,5
2018**	2,7	3,4	4,6	2,2

* CBS (2018) De Regionale Economie 2017; <https://www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2018/51/de-regionale-economie-2017>

** CBS (2019) Regionale Economische Groei 2018; <https://www.cbs.nl/nl-nl/maatwerk/2019/16/regionale-economische-groei-2018>

*** Almere heeft de sterkste economische groei van alle gemeenten in Nederland. Als gevolg van bevolkingstoename en daarmee gepaard gaande consumptie, groeit de economische bedrijvigheid en werkgelegenheid met name in de (detail)handel en de dienstensector.

wezen. Dit kan nuttig zijn voor discussies, maar doet tekort aan de werkelijkheid.

Avoiding the local trap

Regionale voedselsystemen worden veelal gemotiveerd door milieuoverwegingen. Kortere toeleveringsketens worden geassocieerd met een vermindering van koolstofemissies - minder grondstof intensieve verwerking en transport - en duurzamere productiemethoden (Blay-Palmer et al., 2015, FAO, 2018). Daarbinnen is veel aandacht voor logistieke kilometers. Als medeondertekenaar van het Urban Food Policy Pact streeft Almere ernaar dat er in de stad meer wordt geconsumeerd wat lokaal wordt geproduceerd. Hierbij wordt veelvuldig gerefereerd aan de concrete ambitie dat in 2022 20% van het in Almere geconsumeerde voedsel een regionale herkomst heeft. Gezien het feit dat het eten dat dagelijks op het bord van een willekeurige stedeling heeft gemiddeld zo'n 30.000 km afgelegd (Rabobank, 2019) en uien uit Flevoland worden geëxporteerd naar landen als Senegal, Brazilië en de Filipijnen, terwijl in de Almeerse supermarkten uien uit Nieuw-Zeeland, Egypte en Spanje liggen, lijken kortere ketens inderdaad zinvol. Immers, een dergelijke discrepantie blijkt moeilijk uit te leggen; op een Flevolands bord hoort een Flevolandse ui.

Kritische reflectie

Dat we kritische blijven reflecteren en niet dogmatisch alles binnen de provinciale grenzen als duurzaam bestempelen is echter essentieel. Zo heeft een vingeroefening in het moduleren van logistieke stromen van productie tot consumptie op basis van hutspot ingrediënten geïllustreerd dat centraal georganiseerde supermarkt logistiek duurzamer kan zijn dan 'local-for-local' initiatieven (Akkerman et al., 2019), in belangrijke mate daarbij afhankelijk van de mobiliteit van consumenten (Kremer, 2019). Een belangrijkste aanname hierbij was dat consumenten merendeels te voet of op de fiets hun boodschappen bij de supermarkt in hun wijk doen, terwijl de consumenten veelal met de auto naar de 7km buiten het centrum gelegen stadboerderij gaan. Tevens dient wel de kanttekening te worden geplaatst dat dit alleen de logistieke kant van het productie-consumptie traject betreft en andere aspecten die wellicht van groter belang zijn buiten beschouwing zijn gelaten. Desalniettemin illustreert deze vingeroefening het belang van kritische reflectie ten aanzien van de doeleinden voor lokaal georiënteerde strategieën.

Supermarkten en lokaal voedsel

Dat nuance en reflectie belangrijk zijn in een regionale oriëntatie blijkt ook uit recent onderzoek onder supermarktketens in België en Nederland betreffende de definitie van 'lokaal voedsel' die raakt aan discussies omtrent de motivatie voor

'lokaal voedsel' en reële en doelmatige geografische reikwijdte (Zwart en Wertheim-Heck, under review). In supermarkten worden lokale voedselstrategieën veelal vanuit de Corporate Social Responsibility (CSR) afdelingen geïnitieerd als onderdeel van het duurzaamheidsbeleid, maar wel met andere betekenis en motivatie: Waar het CSR beleid is gericht op duurzaamheid, zoals reductie CO² en reststromen, zijn 'lokaal voedsel' activiteiten ingegeven door overwegingen als solidariteit met lokale producenten met als kenmerken kleinschaligheid, eerlijke prijsvorming, korte-afstand en herkenbare authentieke lokale producten. Supermarktketens geven zelfs aan dat het verduurzamen van het reguliere aanbod binnen het conventionele centraal gereguleerde inkoop en distributiesysteem meer duurzaamheidswinst oplevert dan lokaal voedsel strategieën. Dit is niet alleen gebaseerd op het aandeel van het reguliere aanbod en daarmee de impact ten opzichte van het niche segment lokale producten, maar ook wordt gesteld dat, specifiek voor versproducten, de hoge efficiëntie van het reguliere centraal geleide systeem duurzamer is dan de lokale ad hoc logistiek. Dit is ook de reden waarom supermarkten aangeven versproducten bij voorkeur centraal in te kopen en te distribueren. Voor vers is de notie 'lokaal' dan ook veelal gedefinieerd als 'nationaal'. Wanneer lokaal voedsel wordt gedefinieerd als 'provinciaal' voedsel, dan staan supermarkten en lokaal voedsel in Flevoland op gespannen voet. Immers, de logistiek van supermarkten gaat via centrale distributiecentra en geen van de distributiecentra van de in Flevoland aanwezige supermarktketens heeft een distributiecentrum in Flevoland.

Lokaal voedsel is rekbaar begrip

De definitie 'lokaal voedsel' blijkt niet eenduidig, maar aan verschillende interpretaties onderhevig en ook een rekbaar begrip. De meest gehanteerde definities van lokaal voedsel zijn gebaseerd op geografische afstand, veelal gedefinieerd als een radius van 40-50km rond een winkel (Zwart en Wertheim-Heck, under review; Opitz et al., 2016), of op basis van regionale herkomst, veelal gedefinieerd op basis van planologische indeling zoals provinciaal. Deze definities zijn arbitrair, want regionale voedsel systemen staan in relatie tot andere regio's, alsmede de nationale en wereldwijde voedselsysteem. Immers

kunnen we van lokale kaas spreken, wanneer de koeien zijn gevoed met soja uit Brazilië? En welke kaas is op het bord van een Almeerder meer lokaal, kaas uit de Flevolandse Noordoostpolder, of kaas uit de Noord-Hollandse Zaanstreek? En hoe zit het dan met de Flevolandse uien wanneer deze in Zeeland worden genet? Maar ook wanneer 'lokaal' wordt opgerekt tot 'nationaal' niveau, is een propositie als 'Belgische chocolade' of 'Nederlandse hagelslag' een contradictio in terminis.

Ontbreken culinair erfgoed

Marketingwaarde is een belangrijke drijver voor lokale voedselstrategieën, zeker binnen het supermarktwezen in het kader van 'vraag stuurt aanbod' (Zwart en Wertheim-Heck, under review). Franchisenemers van Almeerse supermarkten geven aan dat er simpelweg geen vraag is naar lokale producten. Dit is anders in andere provincies, zoals in Groningen, waar in de supermarkt de Groninger worst niet mag ontbreken (Scrobogno, 2018). Dit is te wijten aan het ontbreken van een herkenbare traditionele lokale voedselcultuur, immers Flevoland bestaat nog maar kort. Een van de weinige producten die herkenbaar als lokaal worden verkocht is 'Flevosap', een product met een lokale signatuur, maar ondertussen kent het assortiment producten als sinaasappel- en ananas-perziksap, niet direct lokale producten. Daarenboven rijden de vrachtwagens van Flevosap door heel Nederland, immers de producenten zijn gebaat bij een breed afzetgebied. Voor supermarkten speelt marketingwaarde op basis van consumentenvraag een belangrijke rol en daarbij zijn authenticiteit, herkenbare recepturen en verbondenheid met het directe ommeland cruciaal.

Supermarkten

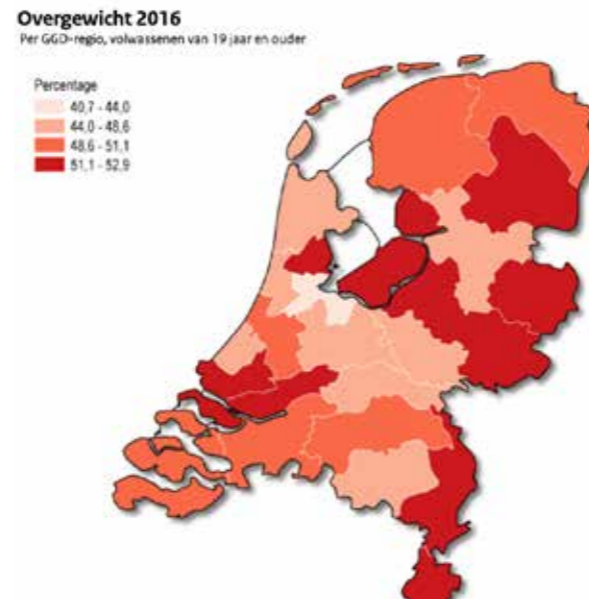
Hoe het ook zij, supermarkten domineren in de voedsel aankooppraktijken van consumenten en daarmee hebben zij een cruciale rol in de stedelijke consumptie. Nederlanders eten te weinig groenten en fruit - gemiddeld eten we slechts 55% van de aanbevolen hoeveelheden groenten en fruit per dag en 70% van het geconsumeerde voedsel komt uit de supermarkt (RIVM, 2016) - en dit is niet veel anders in Flevoland. Zo ligt in Almere de gemiddelde groente consumptie rond de 155 gram per dag (Bouman, 2018) ten opzichte van de aanbevolen hoe-

veelheid van 250 gram (www.voedingscentrum.nl). Meerdere onderzoeken in Almere geven aan dat alle inwoners in supermarkten kopen (Stelwagen, 2019; Ten brug et al. 2018) en 70% van de consumenten koopt (bijna) dagelijkse boodschappen in de supermarkt (Ten brug et al. 2018). Daarenboven heeft verkennend onderzoek in twee wijken, Parkwijk en Stedenwijk, uitgewezen dat meer dan 80% van het geconsumeerde voedsel uit de supermarkt afkomstig is. Het aanbod van verse groenten in de wijk was beperkt en in een wijk was vers voedsel alleen in één winkel, de supermarkt, aangeboden en conform het landelijke gemiddelde bestaat het aanbod in de supermarkten in Almere voor meer dan 70% uit (sterk)bewerkt, ultra-processed, voedsel (Ten Brug et al., 2018). Dit is een zorgelijke situatie, want in internationaal onderzoek zijn veelvuldig sterke correlaties gelegd tussen ongezonde diëten en het aanbod van bewerkt voedsel in supermarkten (Hawkes, 2006; Luiten et al., 2016; Moubarac et al., 2012; Poti et al., 2017; Taily et al., 2016)

Gezondheid

Niet verwonderlijk heeft Almere, en dit geldt evenzeer voor Lelystad, dan ook een prangende uitdaging rondom gezonde leefstijl. Almere scoort op een aantal voedselconsumptie gerelateerde aandoening, overgewicht en obesitas, niet goed en zelfs slechter dan het gemiddelde in Nederland (RIVM, 2016b); 54% van de Almeerse bevolking heeft overgewicht en 15% heeft obesitas ten opzichte van het landelijke gemiddelde van respectievelijk 49% en 14% (GGD 2016). Ernstig overgewicht (obesitas) is een belangrijke oorzaak in de ontwikkeling van diabetes mellitus type 2. Voedselconsumptie speelt een belangrijke rol om overgewicht en daarmee gepaard gaande aandoeningen onder controle te houden of beter nog te voorkomen. Een meer regionaal georiënteerd voedselsysteem wordt geacht een positieve bijdrage te leveren aan gezonde voedselconsumptie leefstijlen. Een meer lokaal georiënteerd voedselaanbod stoelt, naast duurzaamheidsoverwegingen, op de veronderstelling dat het meer direct verbinden van consumptie met productie bijdraagt aan het vergroten van de waardering voor en daarmee verhoging van de consumptie van onbewerkt vers voedsel, en daarmee een tegengewicht vormt voor de consumptie van ongezond bewerkt voedsel.

Figuur 2: Overgewicht per GGD-regio

Bron: RIVM (2016) Gezondheidsmonitor Volwassenen, GGD'en, CBS en RIVM; <https://www.volksgezondheinzorg.info/onderwerp/overgewicht/regionaal-internationaal/regionaal#no-de-obesitas-ggd-regio>

Wie eet hutspot?

De vraag die dan rijst is in hoeverre de regio in een gezond stedelijk dieet kan voorzien? Te beginnen met de vraag in hoeverre het huidige dieet lokaal kan worden betrokken op basis van de huidige productie en wat is vervolgens het effect in de verschillende seizoenen? Het lokale aanbod is beperkt. Met de productie van de top 3 groenten ui, aardappel en peen, de traditionele hutspot ingrediënten, kan de Flevolandse productie met gemak de gehele Flevolandse bevolking voorzien. Met 3,2% van de Flevolandse aardappeloogst is de stad Almere een jaar gevoed; (6,5% zijn alle inwoners van Flevoland gevoed). Daar staat bijvoorbeeld tegenover dat de boerenkool productie in Flevoland slechts 47% van de inwoners bij huidige consumptie hoeveelheden kan voeden, oftewel 95% van de Almeerse

stedelingen. Alleen aan hutspot geen gebrek, maar, wie eet er hutspot?

Majority-minority cities

Almere herbergt 148 verschillende nationaliteiten (Gemeente Almere, 2018). Reeds van origine zijn de steden in Flevoland migranten steden. Daar waar de eerste inwoners uit alle gewesten van Nederland kwamen, komen momenteel de inwoners vanuit de hele wereld (40% van de bevolking heeft een migratieachtergrond), met meer dan 30% van de bevolking uit een niet-westerse achtergrond. De meest recente bevolkingsontwikkelingen van Almere laten zien hoe het aandeel autochtonen en mensen met een westerse of traditioneel niet-westerse afkomst (Suriname, Marokko, Turkije en Antillen) licht afneemt en het aandeel overige niet-westerse migranten toeneemt. Almere neemt een groot deel van de etnische minderheden op, recentelijk veelal van Syrische herkomst. Dit brengt een rijke diversiteit aan voedselculturen met zich mee. Deze trend in toenemende culturele diversiteit past in de ontwikkeling naar 'majority-minority cities', steden waarin culturele minderheden de meerderheid vormen (Crul, 2016). Deze diversiteit is belangrijk wanneer we, zoals vastgelegd in de United Nations' verklaring voor wereldwijde voedselzekerheid, rekening dienen te houden met smaken en voorkeuren:

"Food security exists when all people, at all times, have physical and economic access to sufficient safe and nutritious food to meet their dietary needs and food preferences for a healthy and active life." (Burlingame & Dernini, 2012)

Met andere woorden, kunnen we de 148 verschillende nationaliteiten die Almere rijk is voldoende diversiteit bieden om niet alleen in nutriënten te voorzien maar daarbij ook rekening te houden met culturele smaken en voorkeuren?

Van normatief naar Inclusief

Wat een gezond en duurzaam dieet is wordt veel besproken. Er is behoefte aan universele duiding en het 'planetary health diet' in het recentelijk verschenen EAT-Lancet rapport (EAT-Lancet Commission, 2019) tracht hier invulling aan te geven. Hoewel dit rapport eerder richtinggevend dan normerend is, zien we op lokaal niveau een trend in normerende standaarden, hetzij in de vorm van nationale richtlijnen, zoals de Nederlandse 'schijf van vijf', hetzij in grass-roots bewegingen als 'Slow-Food' of 'Low-Food'. Hoewel de grass-roots initiatieven diffuus en verre van een coherente beweging zijn, hebben zij gemeen dat ze een overwegend 'witte mannen' karakter dragen in hun normeringen van 'goed eten' en 'goed burgerschap' (Mazel, 2019). Het is echter de vraag in hoeverre dergelijke nationale en/of normatieve standaarden appelleren aan diverse

Figuur 3: Van normatief naar inclusief
Wertheim-Heck, S. (2019) De smaak van Flevoland. Keynote FlevoCampus Summer School, 27 augustus, De Kemphaan Almere.

voedselculturen van een multi-etnische stad als Almere. Een mooi voorbeeld is een zwangere Syrische vrouw die ijzer te kort blijkt te hebben en het advies ontvangt om toch vooral ‘appelstroop’ te eten. De vrouw heeft geen idee wat appelstroop is. Daar staat tegenover dat in de eiwittransitie de omslag naar minder vlees en meer bonen in de ‘Nederlandse AGF keuken’ wellicht nog wat onwennig is, daar waar veel Nederlanders met een migranten achtergrond de bonen in de Nederlandse keuken smaak, geur en cultuur geven, zoals het Marokkaanse gerecht ‘loubia’ (bonenstoofpot). Kortom een breed en divers – inclusief – perspectief op ‘ons eten’ is zowel noodzakelijk als kansrijk.

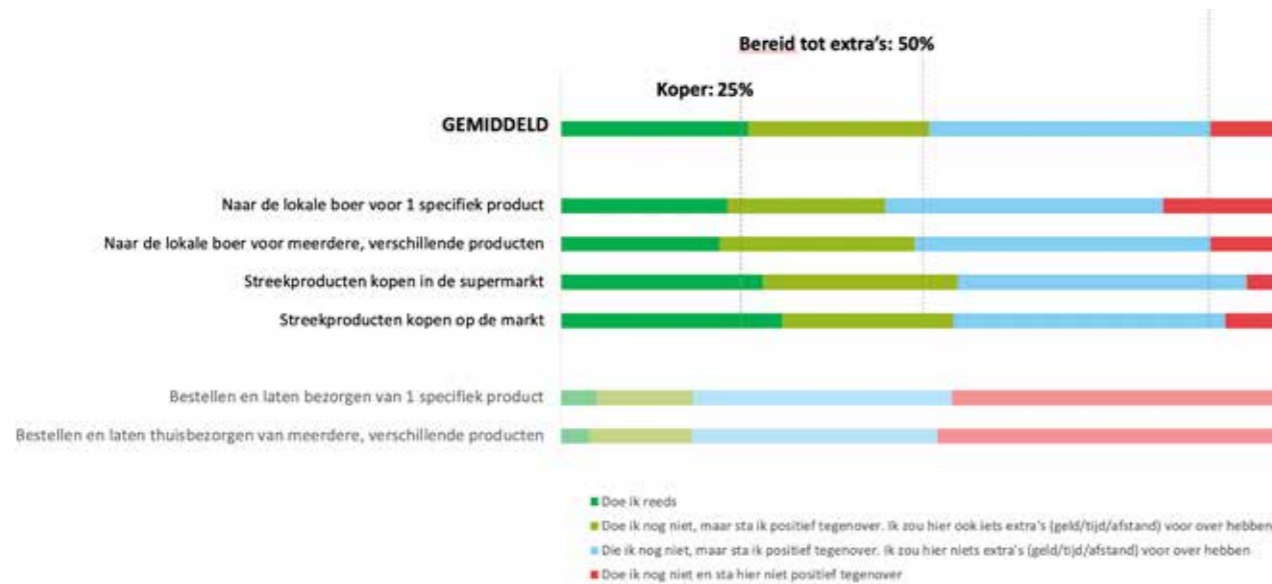
Consumptie

In het streven naar een nauwere verbinding tussen stad en land in Flevoland is het essentieel om een beter inzicht te krijgen in de voedselconsumptiepraktijken van stedelingen. Er is veel aandacht voor het systeem van voedselproductie, -verwerking en -distributie en als er al over consumptie wordt nagedacht dan

veelal vanuit gedragsverandering. Echter, de ‘intentie-actie gap’ (discrepancie tussen waarderen en ernaar handelen) bij de consumptie van lokaal en duurzaam voedsel blijkt taai. Onderzoek in Almere heeft uitgewezen dat 90% van de consumenten best positief staat ten opzichte van lokaalvoedsel; 50% is zelfs bereid om daar iets extra’s voor te betalen. Echter slechts 25% van de respondenten gaf aan ook daadwerkelijk lokale producten te kopen (CoE Food project ‘Consument zoekt boer’, 2017).

Routinematigheid

Om een gezonder en duurzamer dieet te stimuleren is de afgelopen jaren ingezet op bewustwordingscampagnes en voorlichting ten einde burgers te informeren en hen op rationele gronden te overtuigen hun voedselgedrag te veranderen. Gedragsverandering blijkt echter een uitdaging. Binnen de complexiteit en hectiek van het dagelijkse leven wordt voedselconsumptie in hoge mate bepaald door routinematigheid, gewoontes en gebruiken (Wertheim-Heck, 2017). Het beïnvloeden van keuzes binnen routinematig gedrag op basis van beperkte

Figuur 4: Wekelijkse gedragingen en attitudes ten aanzien van het kopen van ‘lokaal’ voedsel
Wertheim-Heck, S. (2017) Food Trend college. Resultaten survey CoE Food project ‘Consument zoekt Boer’ (HAS, InHolland, Aeres).

rationaliteit, zoals het plaatsten van snoeptomaatjes bij de kassa, bekend als nudging, heeft in dit kader veel aandacht gekregen. De effectiviteit van dergelijke interventies lijkt vooral te herleiden tot het inspelen op routinematige aankoopgedrag. We zien dit terug in de toegenomen aandacht voor de ‘voedselomgeving’, zowel binnen supermarkten, alsmede ook steeds meer voor de stedelijke voedselomgeving, zoals in beleid via planologie en op basis van plaatselijke verordeningen.

Interactie met voedselomgeving

De voedselkeuzes die stedelingen dagelijks maken, zijn cruciaal bij het bevorderen van de overgang naar een gezonder en duurzamer voedselsysteem. Deze voedselkeuzes zijn afhankelijk van wat de omgeving te bieden heeft. Er ligt terecht veel nadruk op het systeem waarmee voedsel wordt aangeboden, maar er is nog te weinig inzicht in de bredere dynamiek van alledaagse consumptie. Stedelingen kunnen niet consumeren wat niet wordt aangeboden, maar eetculturen, smaken en voorkeuren van stedelingen zijn evenzeer van belang. Consumenten zijn geen willoze slachtoffers van het systeem, maar geven ook vorm aan het systeem van voedselvoorziening. Dit is goed te illustreren aan de hand van voedselconsumptie praktijken van Syrische migranten. Hieruit blijkt de wisselwerking tussen culturele gewoontes en voedselomgeving. Syrische migranten komen in een voor hen nieuwe voedselomgeving en eetcultuur. In deze nieuwe omgeving wordt houvast gezocht in het bereiden van traditioneel Syrische gerechten. Ingrediënten zijn daarvoor niet altijd even gemakkelijk voor handen en er ontwikkelen zich verschillende strategieën, variërend van zelf telen tot online bestellen, en van het vervangen van traditionele ingrediënten door Nederlandse substituten of het zoeken van verbinding met lokale producenten voor het maken van Syrische kaas tot het ontwikkelen van ondernemerschap in detailhandel, catering en restaurants (Brons et al., under review; Segreto, 2018). We zien trends van tegelijkertijd optredende assimilatie met, een boterham met kaas voor het ontbijt, en diversificatie van, het introduceren van Syrische producten, van het Nederlandse voedsellandschap. Vanwege de groeiende multi-etnische bevolking in onze steden is er behoefte om beter inzicht te krijgen in de interactie tussen voedselomgeving en

voedselpraktijken, om een overgang naar gezonde, duurzame maar ook cultureel inclusieve voedselsystemen te kunnen garanderen.

Betaalbaarheid

Traditioneel is er veel aandacht voor de relatie tussen sociaal-economische status (SES), voedselomgeving en al-dan niet duurzame en gezonde voedselconsumptie patronen. De sterke relatie tussen SES, voedselconsumptie en gezondheid is veelvuldig aangetoond (RIVM, 2014). Dat het prijspeil van lokaal en duurzaam voedsel hoger ligt dan het prijspeil van gangbare alternatieven, beperkt de betaalbaarheid en daarmee de reikwijdte. Zelfs voor een in-elastisch product als de ui is er grote prijsvariantie, variërend tussen 0,85 voor een ongedifferentieerde ui en 1,50 voor een biologische ui (Ten Brug et al. 2018). Het is dan ook zorgelijk dat gezonde versproducten, zoals groenten en fruit duurder worden (40% in de periode 2000-2017), terwijl bewerkte ongezonde producten veelal goedkoper worden, zoals suiker (20% in de periode 2000-2017) (Seidell en Halberstadt, 2019).

Diversiteit

De relatie tussen lage SES en lage gezondheid, wordt veelal gekoppeld aan een migratie achtergrond. Maar voor een stad als Almere gaat dit niet zondermeer op. Inderdaad zijn aandoeningen zoals diabetes sterk gecorreleerd met specifieke etnische profielen, maar dit heeft ook een genetische achtergrond. Er is veel meer variantie, zoals combinaties van minimum inkomen en hoog opleidingsniveau en hoog inkomen en migratie achtergrond. Gezien de verscheidenheid aan bevolkingsgroepen en de opmerkelijke groei van immigratie is het zinvol om beter te begrijpen hoe deze diversiteit aan gebruiken, smaken en voorkeuren een rol kunnen spelen in de transitie naar een duurzamer en gezonder voedselsysteem. Om dit verder te illustreren onderstaand een fragment uit de essay-bundel ‘De buik van de stad’; een op waarheid gebaseerde, edoch fictieve weergave van de diversiteit aan mensen in de stad met als doel stil te staan bij de verschillen en de veelal op het eerste gezicht verborgen en soms ook paradoxale patronen rondom voedselconsumptie bloot te leggen (Wertheim-Heck en Lanjouw, 2018, pp 103-105):

Jan: Een wat oudere heer, een traditionele 60-er die reeds vele jaren geleden naar Almere is verhuisd. Zijn kinderen zijn het huis uit, maar komen nog geregeld thuis eten. Zelf kookt hij niet en doet ook geen boodschappen. Zijn vrouw verzorgt traditioneel het eten, maar ze weet dat ze bij hem niet met 'nieuwwetse fratsen', zoals quinoa, hoeft aan te komen, dat kost alleen maar een hoop geld. Doe hem maar gewoon aardappelen, groenten en vlees – het liefst hutspot. Duurzaamheid zal zijn tijd wel duren. Zijn vrouw let op zijn gezondheid. Ze zet regelmatig vis en kip in plaats van varkens- en rundvlees op het menu. Hij weet ook wel dat hij ietwat zou moeten matigen gezien zijn cholesterol, maar ja ... zo'n sudderlapje met een kuiltje jus is niet te versmaden.

Jan staat model voor een traditioneel consumptiepatroon. In zijn minimale betrokkenheid bij het voedselsysteem is hij wellicht onbewust duurzamer dan vele stadsgenoten. Dit wordt met name in gegeven door gezondheidsoverwegingen enerzijds en een smaakvoorkeur voor de 'Hollandse pot' op basis van Nederlandse seizoensgroenten anderzijds.

Eline: Een jonge dynamische hoogopgeleide vrouw van halverwege de dertig. Ze leeft bewust en gezond en heeft een hervonden waardering voor voedsel. Ze heeft een drukke baan en sociaal leven en heeft daarom een biologisch groenteabonnement dat twee keer per week thuis wordt bezorgd. Ze volgt de gezondheidstrends. Pas geleden nog ging ze met vriendinnen een weekendje weg naar Engeland. Gezondheidsbewust als ze is, eet ze niet graag een traditioneel Brits ontbijt met 'scrambled eggs'. Daarom nam ze in het vliegtuig haar eigen goji-bessen, chia-zaadjes en cacao-nibs mee.

Eline staat symbool voor een gezondheidstrend gedreven consumptiepatroon, dat zich niet altijd verenigt met de duurzaamheidsopgave. Vanuit een gezondheidsovertuiging slaat ze de plank op duurzaamheidsgebied deels mis.

Florence: Een Surinaams-Nederlandse dame van middelbare leeftijd, reeds vele jaren woonachtig in Almere, heeft een moestuin in een voormalige bloemenkas. Zo vaak ze kan, maar in ieder geval ieder weekend, rijdt ze in haar auto naar de moestuin-kas. 60 procent van de moestuinhouders zijn van Surinaamse afkomst. De ontspanning van het gezellig bezigzijn in haar moestuin samen met andere Surinaamse families is voor haar belangrijker dan de daadwerkelijke teelt en opbrengsten. Desalniettemin maakt de kas het mogelijk om Surinaamse tropische groente, zoals sopropo, te verbouwen. Groenten die lastig zijn te verkrijgen, maar onontbeerlijk zijn in de Surinaamse keuken. Ze vertelt hoe Surinaamse moestuinhouders van heinde en verre, tot aan Groningen toe, komen om in Almere te moestuinieren. Het delen van de cultuur staat daarbij centraal: 'Veel mensen komen hier om te kletsen, niet om te werken!'

Florence illustreert hoe voedseldynamieken veelal ook worden ingegeven door niet voedselduurzaamheid en gezondheid gerelateerde behoeften. Een voorbeeld van hoe stadslandbouw via volkstuinjes vooraleerst voorziet in de behoefte van het in standhouden van de lokale cultuur en keuken dan dat het een re-lokalisering van de voedselproductie.

Amer: Een Syrische jonge vader is enkele jaren geleden met zijn gezin als vluchteling in Almere gearriveerd. Daarmee is het gezin in een voor hen nieuwe, Nederlandse voedselomgeving, terechtgekomen. De eigen Syrische cultuur wordt gezocht in het bereiden van traditioneel Syrische gerechten, maar de Nederlandse voedsel context, waarin discussies omtrent duurzaam en gezond voedsel talrijk zijn, brengt de realisatie dat de 'eigen' Syrische gerechten, niet zo gezond zijn, veelal te zoet en te vet. Daarenboven zijn veel van de ingrediënten niet altijd even gemakkelijk verkrijgbaar. Hij begint de traditionele recepturen te herijken op basis van Nederlandse producten (vervanging van ingrediënten) en zoekt verbinding met lokale primaire producenten, zoals een Nederlandse zuivelboer, die nu Nederlands-Syrische verse kaas produceert.

Amer representeert interculturele dynamiek in de transformatie van het voedselsysteem, waarbij de verbinding met het regionale producerende ommeland is gerelateerd aan een internationale keuken.

Senna: Jonge moeder van twee kinderen, werkt parttime en doet alleen boodschappen in de supermarkt. Ze zou wel graag voor haar kinderen wat meer lokale verse producten willen kopen, maar weet niet waar ze die zou kunnen vinden. In haar buurt is behalve de supermarkt ook nog wel een toko, maar daar komt ze niet zo vaak. Het is toch makkelijker en sneller om met twee kleine kinderen alles in een keer in de supermarkt te kopen. Heel soms gaat ze naar de markt in het centrum, maar dat is meestal per toeval en ongepland als ze toch naar de stad gaat en dan koopt ze er ook niet zo veel want dat is toch best wel een gesjouw, wel jammer want het is er een stuk goedkoper.

Senna laat zien hoe de lokale voedselomgeving in combinatie met haar dagelijkse leefstijl bepalend is in de praktische toegankelijkheid van gezond en duurzaam voedsel.

Demi: Alleenstaande moeder van drie kinderen, die afhankelijk is van een bijstandsuitkering. Gelukkig wordt ze geholpen en kan ze regelmatig naar het Voedsel Loket Almere (VLA). Vroeger kreeg ze weleens voedsel toegeschoven en dat voelde als bedelen en ook als ze het niet lekker vond moest ze dankbaar zijn. Wat had ze immers te kiezen. Maar nu is het anders. Met haar debet kaart, kan ze zelf in de 'supermarkt winkelen'. Het geeft haar een goed gevoel, want zo kunnen ook haar kinderen af en toe iets kiezen. En ja, ze 'koopt' weinig vers. Het is niet altijd beschikbaar. Bovendien kan ze dat niet zo lang bewaren en geven haar kinderen de voorkeur aan pasta tomatensaus. Er is al zo weinig wat ze hen kan bieden, dat ze hen een keuze in eten niet geheel kan ontzeggen.

Demi demonstreert de dilemma's rondom rechtvaardigheid in en recht op gezond en duurzaam voedsel. Dilemma's rondom de inclusiviteit van een stedelijk voedselsysteem, waarbij alle inwoners recht hebben op duurzaam geproduceerd, veilig en gezond voedsel naar smaak en behoefte.

Sociaal-stedelijk perspectief op voedsel

De betrokkenheid bij het voedselsysteem van deze mensen is wisselend. We zien hier hoe voedselpraktijken ook worden ingegeven door niet direct aan voedsel gerelateerde behoeften en patronen. Dagelijkse voedselconsumptie lijkt hiermee on-grijpbaar. Echter, het feit dat voedsel verbonden is met de vele facetten van ons leven en de samenleving, maakt het includeren van een consumptie perspectief essentieel. De personages illustreren hoe stedelingen zowel worden beïnvloed door de voedselomgeving, als deze ook mede vormgeven en legt bloot wat voor soort patronen daaraan ten grondslag kunnen liggen. We zijn van mening dat dit sociaal-stedelijk perspectief praktische aanknopingspunten biedt om ons voedselsysteem ten goede te veranderen. Stedelingen zijn daarbij niet meer alleen consumenten, maar nemen in toenemende mate ook actief deel de productie en distributie van voedsel, hetzij als investeerder, mede-eigenaar en begunstigde in het inmiddels welbekende 'Herenboeren' concept (www.herenboeren.nl), hetzij in distributie voedselcollectieven en als actieve producenten, de zogenoemde prosumers, variërend van vensterbank tot semi-professionele moestuin (Gokçe, 2019; Veen et al., 2019). Voedselomgeving breder dan de supermarkt. Dit leidt naar een belangrijk punt, namelijk dat de voornoemde tweedeling in de stedelijke voedselsysteem transitie, AFN versus supermarkt, te kort doet aan het bestaande en zich ontwikkelende middenveld. Zoals vermeld, zijn supermarkten dominant en zijn kleinschalige lokale initiatieven een niche, maar daarmee zijn zij niet de enige spelers. In de transitie naar een regionaal stedelijk voedselsysteem wordt veelal gedacht aan nieuwe infrastructuur, maar onderzoek wijst uit dat bestaande infrastructuur zoals weekmarkten en etnische winkels kansrijke aanknopingspunten bieden voor het versterken van de band tussen stad en land. Voor het toegankelijk maken van regionale producten voor een brede groep inwoners zijn kleinere en zelfstandige winkels met een specifieke culturele en culinaire signatuur, de etnische winkels, kansrijk.

Flevolandse authenticiteit binnen een geïntegreerde wereldkeuken

Etnische winkels

In tegenstelling tot supermarkten zijn toko's veelal familiebedrijven die vrijer kunnen opereren in de inkoop van hun producten. Daarenboven bedienen ze een klantenkring die specifiek op zoek is naar etnisch authentieke producten.

Etnische winkels worden breed gewaardeerd

Echter recent onderzoek onder Syriërs, duidt ook de relatief lage kwaliteit van de versproducten, met name duidend op de korte houdbaarheid. Dit wordt acceptabel gevonden voor dagelijkse voedselaankopen, maar wanneer leefstijlen veranderen als gevolg van bijvoorbeeld werk dan wordt eerder overgegaan naar de supermarkt (Brons et al., under review). Lang niet al deze winkels bieden een vers assortiment, maar wanneer dat wel het geval is dan zijn de versproducten, ofwel exotisch met een buitenlandse herkomst, of betreffen het Nederlandse seizoensproducten. Het betrekken van versproducten van het omringende platteland kan de houdbaarheid ten goede komen. Daarenboven biedt de etnische productprofilering naar herkomst binnen majority-minority cities kansen. Deze profilering relateert aan authenticiteit en het daarbij onderkennen van ook specifieke lokale Nederlandse herkomst biedt een interessant perspectief; authenticiteit binnen een geïntegreerde wereldkeuken.

Vers markt

Diversiteit betreft echter niet alleen etniciteit, maar heeft betrekking op leefstijlen en, niet onbelangrijk, leeftijden. Ook de 'markt' vormt een kansrijk kanaal de verbinding tussen stad en land. Markten hebben traditioneel een breed bereik en bieden in hun totale voedselaanbod een hoger percentage onbewerkte versproducten dan een reguliere supermarkt. Ze vormen daarmee dan ook een gezondere voedselomgeving. En dit zien we bovendien terug in de aankopen van consumenten op de markt; in een recent onderzoek bleek 65% van alle voedselaankopen op de markt verse groente en fruit. Vooralsnog wordt het

fenomeen markt nauwelijks benut als belangrijke verbindende factor tussen regionale productie en de Almeerse stedelingen. Almere kent slechts drie reguliere markten, verspreid over drie wijken. Dit is een uitermate beperkt bereik wanneer we het vergelijken met de 13 markten die de gelijksoortige Franse stad Anger rijk is (Croissant, 2019). Daarenboven is het aanbod verse groente en fruit op de Almeerse markten veelal niet uit de regio afkomstig. Op de markt staan geen regionale producenten, maar marktkoopliden die hun producten veelal via groothandelaren inkopen. Opvallend is ook dat veel van de versproducten verpakt worden verkocht. Hierin verschilt het aanbod van de markt weinig van dat in de supermarkt. Vergelijken we dit weer met de stad Anger in Frankrijk dan zien we een heel ander beeld. In Anger zijn de meeste marktkraamhouders regionale producten die hun eigen producten verkopen, doorgaans onverpakt.

Nieuwe marktmodellen

In het verhogen van de groente en fruit consumptie en het herverbinden van Almeerse stedelingen met de regionale voedselproductie, worden oplossingen veelal gezocht in alternatieve initiatieven, zoals biologische- en streekmarkten. Deze markten worden veelal georganiseerd in wijken gekenmerkt door een bevolking met een hogere sociaaleconomische status dan gemiddeld. Het potentieel van de reguliere weekmarkt blijft vooralsnog onbenut, zowel in het kader van inclusief bereik alsmede in het kader van mogelijkheden voor een regionale her-verbinding tussen productie en consumptie. Wanneer we de markt in Almere meer naar Frans model zouden kunnen ombuigen met in iedere wijk een markt en ruimte voor regionale afzet, dan zou de markt een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan een brede toegankelijkheid van seizoensgebonden regionale producten. Hierin kunnen we dus leren van het buitenland en dat hoeft niet beperkt te zijn tot de ons omringende landen.

Ook modellen uit andere continenten bieden mogelijk nieuwe perspectieven. Bijvoorbeeld in Vietnam, daar bieden markten ruimte voor lokale ad hoc verkopen. Naast de hoofdzakelijk vaste marktkraamhouders, is een speciaal deel van de markt

opengesteld voor lokale producten om op basis van 'entreegeld' per dagdeel hun producten kunnen verkopen. Markten zijn van alle culturen en alle tijden. Onlangs is er in Amsterdam tijdens de 'We Make the City' week een conferentie georganiseerd waarin werd gereflecteerd op de (historische)rol van markten wereldwijd en specifiek ook werd gediscussieerd over de rol in het aanbieden van lokaal en gezond voedsel en nieuwe toekomstige vormen van de markt, waarin de markt meer functies dan zuiver economische transacties vervult.

Gemeentelijk beleid

De rol en functie alsmede plaatsbepaling in de stad van markten raakt aan de belangrijke discussie in de transitie naar een meer duurzaam en gezond regionaal georiënteerd voedselsysteem omtrent de rol en verantwoordelijkheden van de overheid en het betrekken van haar inwoners daarbij. Lokale overheden hebben weinig invloed op het beleid van de private sector, zoals het assortiment van supermarkten, daarentegen heeft lokaal beleid wel degelijk invloed op de invulling van de publieke ruimte, zoals de allocatie en regulering van markten. Een belangrijk voorbeeld is de stad Barcelona (Ajuntament de Barcelona, 2015), het verhogen van de sociale cohesie in buurten, het bevorderen van gezonde voedselconsumptie, het verminderen van het energieverbruik en afvalstromen, middels een uitbreiding van de diensten en het verenigen van de openingstijden. De gemeente (Ajuntament) Barcelona waardeert de veelheid aan en spreiding van alle markten tezamen als het hart en de ziel van de stad. De markten vormen dan ook het fundament van het stedelijke en regionale georiënteerde voedselbeleid.

Dynamiek

De hier beschreven twee voorbeelden illustreren hoe gevestigde infrastructuur mogelijk goede kansen bieden. Het is onverstandig hieraan voorbij te gaan en de oplossingen alleen in nieuwe alternatieven te zoeken. Dit vereist een open houding en het in het vizier houden van sociale dynamieken. Er zal de komende jaren niet alleen veel op het platteland, maar ook in de stad veranderen. Bij het zoeken naar nieuwe verbindingen tussen stad en land is het belangrijk om de agrarisch-sectorale

maar ook de stedelijke dynamieken in ogenschouw te nemen. Ook steden zijn aan verandering onderhevig: hoe gaan steden zich ontwikkelen?

Doelmatigheid

Waar voedselproductie in Flevoland van origine een rurale aangelegenheid is, zien we hoe steden voedselproductie binnen de stadsgrenzen verkennen. Dit betreft niet alleen kleinschalige initiatieven in de openbare ruimte, zoals stadstuinen en eetbare gewassen in de publieke ruimte (Visser et al.) waarbij voedselproductie concurreert in ruimte met andere functies in de stad,

maar betreft ook de vervagende ruimtelijke en functionele stad-land relatie in 'peri-urbanisatie', zoals het roemruchte experiment Oosterwold (Jansma, 2018; 2019), waarin stedelijke uitbreiding wordt gecombineerd met voedselproductie. Urbane en peri-urbane landbouw wordt benaderd als een alternatieve route voor het realiseren van meer duurzame en gezonde stedelijke voedselsystemen. Echter, over de doelmatigheid van voedselproductie binnen stadsgrenzen bestaat veel discussie en met name de effectieve bijdrage aan voedselzekerheid en duurzaamheid wordt betwist.

De zoekende relatie naar meer verbinding tussen STAD en LAND, die in Flevoland historisch ontbreekt, is wederzijds.

DEEL 2

Verbinding in weerbaarheid

De zoekende relatie naar meer verbinding tussen STAD en LAND, die in Flevoland historisch ontbreekt, is wederzijds. De stad is de plek waar het merendeel van de consumptie plaatsvindt en waar een grote diversiteit aan mondiale en lokale (global-local) ketens samenkomen. Waar marktmechanismen dominant zijn in de organisatie van welk voedsel op welk moment waar beschikbaar is, in welke hoeveelheden, van welke kwaliteit en tegen welke prijs, laten ecologische overwegingen zich steeds meer voelen. Wanneer we nu kijken naar een stad, zoals Almere, maar dit geldt ook voor Zeewolde en Lelystad, dan zijn de ambities een duurzaam gezond, veilig en inclusief regionaal voedselsysteem. Dit is een generieke ambitie conform de doelstelling vastgelegd in het Milan Urban Food Policy Pact, maar de realisatie is weerbarstig. De locatie van Almere in het agrarische Flevoland lijkt bij uitstek geschikt voor de transitie naar een regionaal georiënteerd, stedelijk voedselsysteem, maar de huidige Flevolandse agrarische en stedelijke systemen zijn niet een-op-een te koppelen.

2.1 Kanttekeningen bij stad-land relatie: Hutspot productlijn

Flevolandse steden, Almere voorop, kennen een grote variatie aan culturen met daardoor vraag naar een grote diversiteit in verse producten. Deze variatie wordt in het huidige producerende landschap van Flevoland, met de beperkte gewasdiversiteit van hoofdzakelijk een 'hutspot productlijn', niet geleverd. Een heroriëntatie op een meer regionaal georganiseerd voedselsysteem, dient ook rekening te houden met de verschei-

denheid aan culturele voorkeuren. Om tegemoet te komen aan de eetlust van een steeds meer diverse stedelijke bevolking is voedselproductie diversificatie vereist in een landschap dat wordt gedomineerd door concentratie.

Mondiale verantwoordelijkheid

Flevoland is een van de meest efficiënte agrarische voedselproductie regio's ter wereld, maar het bedienen van de wereldmarkt maakt een regionale oriëntatie een nieuwe uitdaging. In hoeverre raakt een dergelijke beweging/omschakeling richting regionale stedelijke voedselvoorziening de bredere verantwoordelijkheid van Flevoland als agro-food producerende regio voor Nederland en de wereld? De uitdaging voor een regionaal voedselsysteem is het behoud van zowel de huidige agro-economische, op de wereldmarkt georiënteerde kracht, als het borgen van voldoende gewasdiversiteit om ook in een jaarrond gezond, hoogwaardig en divers dieet te kunnen voorzien; het combineren van regionale, nationale en mondiale verantwoordelijkheden. Het is daarbij essentieel om ons niet blind te staren op 'lokaal voedsel'. Een meer regionaal systeem heeft aangetoonde meerwaarde, maar het is niet productief wanneer 'lokaal voedsel' tot een onbetwist dogma verwordt (Schmitt et al., 2016). De huidige variantie in de definitie van 'lokaal voedsel' is dan ook instrumenteel, want deze variantie laat ruimte voor het afwegen van de verschillende belangen, duurzaamheid, gezondheid, culturele diversiteit. Een vraag die hierin opgang doet is bijvoorbeeld in hoeverre verwerking en logistieke dienstverlening dient te worden ontwikkeld binnen

Flevoland? Dit verhoogt mogelijk de concurrentiedruk op het land, terwijl een bredere regionale definitie op basis van de combinatie van Noord-Holland en Flevoland, zoals in de Metropool Regio Amsterdam MRA wordt gehanteerd (www.VoedselVerbindt.nl), wellicht zinvoller is.

Arbitraire regionaliteit

Definities gebaseerd op geografische reikwijdte binnen Nederland zijn sowieso triviaal. Zo telt de metropool regio Hanoi, Vietnam, 16 miljoen inwoners ten opzichte van Metropoolregio Amsterdam met nog geen 1,5 miljoen inwoners, laat staan de kleine 419.000 inwoners van Flevoland. Een nationale en, wellicht veel effectiever, Europese schaal lijkt logischer. Kiwi's komen ook uit Frankrijk en Italië en avocado's uit Spanje. Uiteraard moeten we nog steeds producten vanuit de hele wereld kunnen eten, ook kiwi's uit Nieuw-Zeeland en avocado's uit Zuid-Afrika, maar een interne markt met een laag inter-Europees BTW tarief lijkt zinvoller. Komt het van buiten de EU dan mag je meer betalen. Uiteraard is dit niet direct gewenst door de op de wereldmarkt georiënteerde agrarische sector in Flevoland, maar een regionale heroriëntatie op Europa is niet zo gek in het kader van de recente (economische) verschuivingen op het wereldtoneel, met drie dominante machtsblokken, Verenigde Staten, Rusland en China. Desalniettemin blijft het balanceren met de verantwoordelijkheid voor het voorzien van markten in Latijns-Amerika, Afrika en Midden- en Zuid-Oost Azië.

2.2 Kansen voor stad-land relatie: weerbaarheid

Een meer directe koppeling tussen stad en land heeft een belangrijke, nog niet expliciet besproken, functie, te weten weerbaarheid. Bezinning op 'city-region-foodsystems' vanuit weerbaarheid is een mondiale trend en wordt naast voornoemde duurzaamheid en gezondheid overwegingen gemotiveerd door het verminderen van de afhankelijkheid van internationale handel. Om de gevolgen van klimaatverandering en ernstige natuurrampen, alsmede handels barrières en -oorlogen het hoofd te bieden wordt weerbaarheid, of te wel veerkracht-planning, steeds nadrukkelijker onderdeel van stedelijk en

regionaal beleid. Naast klimatologische onzekerheden is het waarschijnlijk dat de komende decennia zullen worden gekenmerkt door geopolitieke en economische onzekerheden, met voortdurende verstoringen. De vraag die zich dan opdringt is hoe zowel stad als land zich zo goed mogelijk voorbereiden op de niet-aflatende verandering die de volgende decennia zullen brengen? Regionale voedselsystemen kunnen verstoringen van het internationale voedselsysteem opvangen.

De agrarische sector weet slechts mondjesmaat een diverse beroepsgroep aan te trekken

Diversiteit

Stad en land vinden elkaar in het streven naar regionale weerbaarheid en deze weerbaarheid is gebaat bij diversiteit. Flevoland is goed gepositioneerd om het hoofd te bieden aan dergelijke onzekerheden, maar daartoe zullen regionaliteit en diversiteit onderdeel moeten gaan uitmaken van de sectorale strategie. Weerbaarheid op basis van diversiteit is essentieel om de toekomstige uitdagingen het hoofd te bieden. Dat betekent diversiteit in schaal oriëntatie - wereldwijd, Europees, nationaal en provinciaal -, diversiteit in en hybridiseren van type business modellen, en culturele diversiteit in agrarische sector participatie. Het groene domein wordt gedomineerd door autochtone bevolkingsgroepen, daar waar de stedelijke bevolking meer divers wordt is ook de sector gebaat bij het aantrekken van een meer diverse culturele beroepsgroep en dat begint met het streven naar meer diversiteit in het groene onderwijs. Daar waar mensen van over de hele wereld naar Nederland, Wageningen voorop, komen om zich agrarisch te laten scholen, weet de agrarische sector slechts mondjesmaat een diverse beroepsgroep aan te trekken. Het aanboren van culturele diversiteit is niet alleen een morele noodzaak, maar ook een zakelijke vereiste. Verscheidenheid in perspectieven is bewezen functioneel voor socio-technische innovatie; het bevordert creativiteit, het nemen van risico's, het creatief oplossen van problemen, het leren van fouten en het omzetten

van uitdagingen kansen. Voor de beroepspraktijk ligt hier dan ook een belangrijke rol voor het Flevolandse MBO en HBO.

Regionale weerbaarheid betreft het verbinden van stad en land. Er zijn een aantal concrete aanknopingspunten voor het verstrekken van de Flevolandse stad-land relatie:

Eroderend vertrouwen in voedselkwaliteit en acceptatie van innovatie

Vanuit stedelijke verantwoordelijkheden om inwoners van voedsel zeker te stellen is een regionale voedselproductie-consumptie relatie kansrijk, mits wordt voorzien in grotere diversiteit dan de huidige hutspot productlijn. Deze regionale verbinding kan ook een belangrijke bijdrage leveren in het herstellen van vertrouwen in voedselkwaliteit door de fysieke en psychologische afstand tussen consument en voedselproductie te verkleinen. Er is al enige jaren een duidelijke trend waarneembaar in eroderend vertrouwen in het dominante globale voedselsysteem en daarmee zien we tevens een vermindering in de acceptatie van broodnodige innovatie in het voedselsysteem; de verwarde consument valt veelal ten prooi aan versnipperde en veelal subjectieve kennis. Een sterkere regionale verbinding tussen productie en consumptie kan niet alleen een bijdrage leveren aan de herwaardering van voedsel, maar kan daarenboven een essentiële bijdrage leveren aan beter begrip van en vertrouwen in de agrarische sector. Dit vereist echter een stad-land relatie die verder gaat dan een louter consumptieve rol van stedelingen. Eroderend vertrouwen in expertise en technologie vormt een grote bedreiging voor (de snelheid en doelmatigheid) van toekomstige ontwikkelingen. Het is essentieel dat we burger-consumenten als volwaardige stakeholders betrekken bij de ontwikkelingen in het voedselsysteem teneinde de acceptatie van duurzame innovatie te vergroten. De wederzijdse stad-land relatie is niet alleen wenselijk maar dus ook noodzakelijk.

Circulariteit

De onderlinge stad-land afhankelijkheid neemt toe in de ontwikkeling naar meer circulaire voedselsystemen. Zo zal bijvoorbeeld bodemvruchtbaarheid op het land in toenemende

mate afhankelijk worden van het terugwinnen van voedingsstoffen en organisch materiaal uit menselijke reststromen via toilet gebruik in de stad (Hoffland et al. 2019). Deze wederzijdse afhankelijkheid tussen stad en land laat zich momenteel ook goed voelen in het experiment Oosterwold waar het 'Do-it-yourself-local' concept tegen de beperkingen van lokaliteit aanloopt en waar een roep om koppeling met gevestigde regionale infrastructures steeds luider hoorbaar wordt, zowel vanuit de 'Oosterwolders' alsmede vanuit beleid. Circulariteit is lastig te realiseren op een te kleine schaal. Oosterwold laat goed zien hoe lokale initiatieven afhankelijk zijn van regionale infrastructures.

Daar waar de stad voedselproductie in haar stedelijke domein integreert, ligt er een kans voor het land om stedelijke functies in haar agrarische landschap te integreren, waarmee de gevoelde kloof verder kan worden gedicht.

Economische verbondenheid.

Momenteel werkt meer dan de helft van de beroepsbevolking in Flevoland buiten de provincie (Rabobank, 2019). Hoewel de werkgelegenheid in de traditionele sector terugloopt als gevolg van schaalvergroting, mechanisering en robotisering, bieden nieuwe regionale en hybride (gekenmerkt door multifunctionele activiteiten) verdienmodellen nieuwe werkgelegenheidskansen. Daarenboven is Flevoland ideaal gepositioneerd voor innovaties richting een meer duurzaam voedselsysteem. Naast concentratie in voedselproductie is de vertegenwoordiging van innovatieve sectoren in Flevoland bovengemiddeld hoog ten opzichte van de andere provincies in Nederland (Rabobank, 2019).

Ook de toenemende aandacht voor en waardering van natuur en landschap biedt perspectief. Voor de agrarische sector liggen er kansen voor het leggen van creatieve verbindingen

tussen voedselproductie en landschap in het kader van functies als recreatie, ontspanning en zorg. Daar waar de stad voedselproductie in haar stedelijke domein integreert, ligt hier een kans voor het land om stedelijke functies in haar agrarische landschap te integreren, waarmee de gevoelde kloof verder kan worden gedicht.

Regionale identiteit

En dit brengt dit essay tot misschien wel de meest bijzondere, specifieke, kans voor Flevoland. Het uitbouwen van een regionale identiteit op basis van innovatiekracht. Momenteel mist Flevoland een duidelijke identiteit en de steden ontberen een gevoel van trots. Dit is niet alleen onnodig en onterecht, maar het meer nadrukkelijk vestigen van een regionale identiteit is zowel kansrijk als nuttig. De sectorale en stedelijke uitdagingen van Flevoland zijn niet uniek. Overall ter wereld buigen zich overheden over vraagstukken rondom duurzame nationale en regionale weerbaarheid. In deze wereldwijde zoektocht kan Flevoland een voorbeeldfunctie vervullen in het voedseldomein; Flevoland als innovatieve gidsregio. De reeds sterk aanwezige agrarische innovatieve kracht van Flevoland en het hoge 'maakbaarheids' gehalte - van zee tot een van 's werelds meest productieve landbouwgebieden – biedt inspiratie voor regio's wereldwijd. Wanneer de toekomstige richting er een is van een meer regionale stad-land oriëntatie voor duurzame weerbaarheid op basis van diversiteit en innovatiekracht dan kent bijna geen gebied ter wereld een betere uitgangspositie dan Flevoland. Zo wordt er bijvoorbeeld reeds vooruitstrevend geëxperimenteerd met agro-ecologie (Schoutsen et al., 2018). Flevoland kan haar regionale identiteit herleiden uit deze innovatiekracht: trots op de innovatieve sector die wereldwijd vooropgaat in de transitie naar een meer duurzaam voedselsysteem; Flevoland als agrarisch voedsel innovatie-lab van de toekomst.

Bestaande realiteit

Zoals uit dit essay mag blijken is dit niet alleen een wenselijk toekomstbeeld, maar bouwt het voort op bestaande realiteit. Innovatie richting nieuwe verdienmodellen is al volop gaande. Misschien nog niet allemaal direct even succesvol, maar wel met lef en vooruitziende blik. Klimaatverandering en diversiteit

van de stedelijke samenleving biedt kansen. Zo zal een migrant niet snel hutspot op het menu zetten, maar wellicht wel andersoortige courgettes en bonen telen met een positief effect op de biodiversiteit. De Flevolandse landbouw biedt meer dan de traditionele aardappel, wortel en ui. Tuinders telen tropische gewassen, zoals sopropo, in voormalige rozenkwekerijen, waarbij een combinatie wordt gelegd tussen stedelijke diversiteit, gezondheid en nieuwe verdienmodellen voor een 'multi-food-culture city-region-foodsystem' (<http://www.green-health-solutions.nl/> en <http://www.onze-volkstuinen.nl>).

Randvoorwaarde

Om het potentieel van Flevoland in de versterkte stad-land relatie te benutten is regionale samenwerking tussen provincie en gemeenten van essentieel belang. In de vorming van een waardevolle stad-land relatie is samenwerking enerzijds van functioneel belang, het waarborgen van de kwaliteit en betaalbaarheid van publieke taken en diensten, anderzijds leidt het ook tot emotionele verbondenheid, trots en democratische legitimiteit. Bij lokale voedsel strategieën gaat veel aandacht uit naar food governance vanuit een stedelijk perspectief (City Deal; Milan Urban Food Policy Pact; Minicini, 2019). Dit essay pleit met nadruk voor een stad-land verbonden governance structuur op provinciaal, maar liever nog breder regionaal niveau. Het is van belang dat stad en land niet langs elkaar heen werken, maar beleid nauw afstemmen en daarbij rekening houden dat zowel ondernemers als stedelingen belang hebben bij verschillende schalen en niet gebaat zijn met een te beperkte, en wellicht geromantiseerde, lokaal voedselvisie. Onderzoek is beleidsondersteunend in het ontwikkelen van een 'Evidence base' onder een 'Fingerspitzengefühl'.

Anticiperen

De regionale voedselsysteem oriëntatie is reeds volop in gang, het is echter van groot belang dat deze regionalisering niet tot een onreflexief dogma verwordt. Daarenboven is regionale schaal arbitrair en dient er ruimte te zijn om te anticiperen op toekomstige ontwikkelingen. Zoals wat betekent de eventuele realisatie van de cirkellijn - het rondje met 'metro-achtige' treinen

tussen negen grote steden (de Randstad, Breda, Eindhoven, Nijmegen, Arnhem, Zwolle), zoals deze onlangs is gepresenteerd in het rapport 'Toekomstbeeld Openbaar Vervoer 2040' (Rijksoverheid, 2019)?

Daarnaast spelen ook vragen omtrent wat dienen we te produceren voor de toekomstige stedeling, wat voor soort gewassen en productietechnologie? Eerder is het voorbeeld van sopropo teelt aangehaald. Een relevant voorbeeld is het project 'Kas2030' in Bleiswijk (<https://www.wur.nl/nl/nieuws/De-klimaatneutrale-kas-komt-steeds-dichterbij.htm>) waar wordt geëxperimenteerd met luchtvochtigheid en energiezuinigheid, maar (nog) geen aandacht wordt besteed aan vraagstukken als wat zou er anno 2030 eigenlijk in de kas verbouwd moeten worden. Gaat het dan echt om aardbeien, freesias en anthuriums of dienen we in het kader van de toekomst een veel bredere blik op productie te hebben? Kortom er zijn uitdagingen genoeg waar Provinciale en gemeentelijke overheden gezamenlijk dienen op te trekken.

Historische kortzichtigheid kan Flevoland niet worden verweten, net zomin als gebrek aan toekomstvisie.

Verantwoordelijkheid Innovatie-Lab Flevoland.

Flevoland heeft een verantwoordelijkheid om haar innovatieve kracht in te zetten om te demonstreren hoe om te gaan met veranderingen: zowel agrarische veranderingen, alsmede stedelijke veranderingen en de dynamische onderlinge stad-land verhouding. Historische kortzichtigheid kan Flevoland niet worden verweten, net zomin als gebrek aan toekomstvisie: 40 jaar geleden was er niets en over 40 jaar ...?

Figuur 5: Cirkellijn

Rijksoverheid (2019) Contouren Toekomstbeeld OV 2040: Het kabinet heeft voor de verdere ontwikkeling van Nederland, waarvan het inwonertal vooral dankzij migratie blijft groeien, onlangs de plannen gepresenteerd voor de toekomstige infrastructuur waarin de huidige HSL- en Hanzelijn de ruggengraat vormen; lopende van Breda via Rotterdam, Schiphol en Zuidoost naar Zwolle en vervolgens vanaf Zwolle over bestaand spoor via Nijmegen naar Eindhoven en Breda.

Referenties

Ajuntament de Barcelona (2015) Markets. The Barcelona Experience. A Publication of the Barcelona Institute of Markets. https://ajuntament.barcelona.cat/mercats/sites/default/files/pub_mercats_ANG_def.pdf

Akkerman, R., Pauls, K., Ren, Y., Wertheim-Heck, S., Van der Gaast, K., Levelt, M., Van Bossum, J. & Rademakers, K.W. (2019) Towards efficient and sustainable local food distribution systems. An explorative study. Project report AMS/Flevo-Campus

Alkemede, F., Strootman, B., Zandbelt, D. (2018) Panorama Nederland. Publicatie van het College van Rijksadviseurs. Beschikbaar: <https://www.collegevanrijksadviseurs.nl/adviezen-publicaties/publicatie/2018/12/06/panorama-nl>

Blay-Palmer, A., Renting, H. & Dubbeling, M. (2015) City-region Food systems: A review. Understanding the city region (CRFS) food system: Planning for a more food secure and resilient city. RUAF Foundation. <https://www.ruaf.org/sites/default/files/City%20Region%20Food%20Systems%20literature%20review.pdf>

Boererij (2018) <https://www.boerderij.nl/Home/Achtergrond/2018/10/Grondprijis-Flevopolders-duidelijk-lager-342578E/>

Bouman, T. (2018) Rapport Gezonde Keuzes. Rijksuniversiteit Groningen en FlevoCampus. <https://flevocampus.nl/wp-content/uploads/2018/07/Rapport-gezonde-keuzes-Thijs-Bouman.pdf>

Brons, A., Oosterveer, P. & Wertheim-Heck, S. (under review) Feeding the melting pot. Inclusive strategies to feeding the city.

Burlingame, B. & Dernini, S. (eds) (2012) Sustainable Diets and Biodiversity: Directions and Solutions for Policy, Research and Hunger. Proceedings International Scientific Symposium, Biodiversity and Sustainable Diets United Against Hunger, Nutrition and Consumer Protection Division FAO Headquarters, Rome, Italy 3-5 November 2010. <http://www.fao.org/3/a-i3004e.pdf>

Croissant, D. (2019) How markets contribute quantitatively and qualitatively to local food consumption. A comparative study between Almere and Anger. Aeres research in residence (RiR) project report. <https://www.aereshogeschool.nl/-/media/Aeres-Hogeschool/Almere/Files/Onderzoek/Publicaties-en-artikelen/Feed-the-city-a-comparative-study-between-Almere-and-Angers.ashx?la=nl-NL>

Crul, M. (2016) Super diversity versus assimilation: how complex diversity in majority-minority cities challenges the assumptions of assimilation. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 42, pp. 54-68.

Dubbeling, M., Santini, G., Renting, H., Taguchi, M., Lançon, L., Zuluaga, J., ... & Andino, V. (2017). Assessing and planning Sustainable City region food systems: Insights from two Latin American cities. *Sustainability*, 9(8), 1455. <https://doi.org/10.3390/su9081455>

EAT-Lancet Commission (2019) Food in the Anthropocene: the EAT-Lancet Commission on healthy diets from sustainable food systems. *The Lancet*, 393(10170), pp 447-492. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(18\)31788-4](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(18)31788-4)

European Commission (2018) EU burden from non-communicable diseases and key risk factors. <https://ec.europa.eu/jrc/en/health-knowledge-gateway/social-impacts/burden>

FAO (2018) The role of cities in the transformation of food systems: Sharing lessons from the Milan Pact cities. Food and Agriculture Organisation of the United Nations. <http://www.milanurbanfoodpolicycompact.org/wp-content/uploads/2018/10/CA0912EN.pdf>

Gemeente Almere (2018). Sociale Atlas van Almere. <https://www.almere.nl/over-almere/feiten-en-cijfers/sociale-atlas-almere/>

Gokçe, Y. (2019) Prosumerism in Oosterwold: Designing a Transitional Practice of Food Growing. MSc thesis TU Delft Industrial Design Engineering. <https://repository.tudelft.nl/islandora/object/uuid%3Af9ffbe3-637b-4161-b654-06c4064a6d35>

Hoffland, E. et al. (2019 – under review) Harvesting Human Waste – Circularity for Robust Food Systems, Projectvoorstel NWO Groen III.

Hawkes, C. (2006) Uneven dietary development: linking the policies and processes of globalization with the nutrition transition, obesity and diet-related chronic diseases, *Globalization and Health*, 2(4).

Jansma, J.E. (2019) Oosterwold: Een hybride tussen stad en platteland. Weblog Wageningen research: <https://weblog.wur.nl/metropolitan-solutions/oosterwold-een-hybride-tussen-stad-en-platteland/>

Jansma, J.E. (2018) An urban planning experiment for agriculture at meso level: the case of Oosterwold, Almere (NL). PhD proposal Food and Healthy Living Aeres University of Applied Sciences in collaboration with Urban Economics Wageningen University. Approved by Wageningen School of Social Science (WASS).

Visser, A., Dekking, A., Jansma, J.E., Lahr, J., Roosenschoon, O., Grashof-Bokdam, C., Ozinga, W., Ottburg, F., Belgers, D. & Smidt, R. (2019) Eetbare stad Almere. Een globale inventarisatie van eetbare soorten in de gemeente Almere. Wageningen Plant Research. <https://doi.org/10.18174/469798>

Kremer, F. (2019) Big Data and access to healthy and sustainable food in an urban context. MSc thesis Wageningen University. Summary: <https://www.aereshogeschool.nl/-/media/Aeres-Hogeschool/Almere/Files/Onderzoek/Publicaties-en-artikelen/Thesis-Florine.ashx?la=nl-NL>

Luiten, C.M., Steenhuis, I.H., Eyles, H., Mhurchu, C.N. & Waterlander, W.E. (2016) Ultra-processed foods have the worst nutrient profile yet they are the most available packaged products in a sample of New Zealand supermarkets, *Public Health Nutrition*, 19(3), pp 530-538.

Mazel, A. (2019) Governing Food. Media, politics and pleasure. PhD thesis University of Amsterdam. https://pure.uva.nl/ws/files/33261761/Thesis_.pdf

Moubarac, J.C., Paula, A., Martins, B., Claro, R.M., Levy, R.B., Cannon, G., & Monteiro, C.A. (2012) Consumption of ultra-processed foods and likely impact on human health, *Evidence from Canada*, 16(12), pp 2240-2248.

Poti, J.M., Braga, B. & Qin, B. (2017) Ultra-processed food intake and obesity: What really matters for health - processing or nutrient content? *Current Obesity Reports*, 6(4), pp 420-431.

Taillly, L.S., Ng, S.W. & Popkin, B.M. (2016) Walmart and other food retail chains: trends and disparities in the nutritional profile of packaged food purchases. *American Journal of Preventive Medicine*, 50(2), pp. 171-179.

Makarawung, K (2018) Gezonde blik op 2030/2040 in Almere! Rapport GGD Flevoland. https://www.elaa.nl/images/nieuws/2018-08-02_ppt_GGD_Flevoland.pdf

Minicini, A. (2019) The food system in cities: an exploration of systemic urban food governance. The case Almere. MSc thesis Wageningen University. Summary: <https://www.aereshogeschool.nl/-/media/Aeres-Hogeschool/Almere/Files/Onderzoek/Publicaties-en-artikelen/Thesis-Alice.ashx?la=nl-NL>

Opitz, I., Berger, R., Pierr, A. & Krikser, Th. (2016) Contributing to food security in urban areas: differences between urban agriculture and peri-urban agriculture in the global north. *Agriculture and Human Values*, 33, pp. 341-358.

RaboResearch (2019) Regio Scan Flevoland; Rabobank, Rapport RaboResearch. <https://economie.rabobank.com/globalassets/documents/2018/regioscans-2018/regioscan-flevoland.pdf>

Rijksoverheid (2019) Contouren Toekomstbeeld OV 2040. Rapport beschikbaar: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2019/02/06/contouren-toekomstbeeld-ov-2040>

RIVM (2014) De Nederlandse voedselconsumptie vergeleken met de Richtlijnen voedselkeuze. Resultaten op basis van de Nederlandse Voedselconsumptiepeiling 2007-2010. RIVM Briefrapport 2014-0135. <https://www.rivm.nl/bibliotheek/rapporten/2014-0135.pdf>

RIVM (2016a) Wat ligt er op ons bord? Veilig, gezond en duurzaam eten in Nederland. Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, Rapport 2016-0200. <https://www.rivm.nl/bibliotheek/rapporten/2016-0200.pdf>

RIVM (2016b) Gezondheidsmonitor Volwassenen, GGD'en, CBS en RIVM; <https://www.volksgezondheidenzorg.info/onderwerp/overgewicht/regionaal-internationaal/regionaal#no-de-obesitas-ggd-regio>

Seidell, J & Halberstad, J. (2019) Gezonde Voeding heeft een prijs. Het Parool, 23 juni 2019. <https://www.parool.nl/nederland/gezonde-voeding-heeft-een-prijs-b5811565/>

Segreto, C. (2019) Food experiences of Syrian migrants in The Netherlands. MSc Stage verslag.

Schmitt, E., Keech, D., Maye, D., Barjolle, D. & Kirwan, J. (2016) Comparing the Sustainability of Local and Global Food Chains: A Case Study of Cheese Products in Switzerland and the UK. *Sustainability*, 8(5), 419; <https://doi.org/10.3390/su8050419>

Schoutsen, M., Cuperus, F. & Sukkel, W. (2018) Agroforestry @ Wageningen UR in de Proeftuin Agroecologie en Technologie Flevolandbouw: waar het staat en waarheen het gaat. Presentatie 12 Dec 2018, Flevoland: <https://www.flevoland.nl/getmedia/0afd4f8c-4c6e-49ee-acfc-001doacb3512/Maureen-Schoutsen-Agroforestry.pdf>

Scrobogno, P. (2018) Institutional pressures and transition's dynamics in urban food systems. From a global to a local food chain: The case of Almere. MSc thesis Environmental Policy Group Wageningen University. <http://edepot.wur.nl/473093>

Stelwagen, R. (2019) Bottom-up modelling of urban food systems and their environmental impacts Case study of the environmental impacts of Almere's food consumption. MSc MADE thesis, Amsterdam Institute of Metropolitan Solutions.

Ten Brug, L., Wertheim-Heck, S. & Brons, A. (2018) Almeerse Voedselstromen. Rapport Lectoraat Voedsel en Gezond Leven Aeres Hogeschool Almere. https://www.aereshogeschool.nl/-/media/Aeres-Hogeschool/Almere/Files/Onderzoek/Publicaties-en-artikelen/Rapport_Almeerse_Voedselstromen.ashx?la=nl-NL

Van Dijk, W., J.E. Jansma, W. Sukkel, H. van Reuler, T. Vermeulen & A.J. Visser, 2017. Closing the life cycle of phosphorus in an urban food system: the case Almere (NL). Wageningen Plant Research, Report 725, 44 pp.

Van Bossum, J. (2019) Inventarisatie van de voedselketen in Flevoland. Data als basis voor regionaal voedselbeleid. Onderzoeksrapport Urban Technology Hogeschool van Amsterdam

Van der Gaast, K.H. (2019). Practicing the Future: Pathways and Barriers to Sustainable Food Entrepreneurship, PhD Proposal Food and Healthy Living Aeres University of Applied Sciences in collaboration with Urban Economics Wageningen University. Approved by Wageningen School of Social Science (WASS).

Veen, E., Jansma, J.E., Dagevos, H. & Van der Schans, J.W. (2019) Prosumptie in de polder. Een verkenning van de zelf voedsel producerende consument in Almere. Wageningen Research. Rapport WPR – 799. <https://doi.org/10.18174/499287>

Visser, A., Dekking, A., Jansma, J. E., Lahr, J., Roosenschoon, O., Grashof-Bokdam, C., Ozinga, W. Ottburg, F. Belgers, D. &

Smidt, R. (2019) Eetbare stad Almere. Een globale inventarisatie van eetbare soorten in de gemeente Almere. Wageningen Research. Rapport WPR 778. <https://doi.org/10.18174/469798>

Vogelzang, T., Smit, B., Kuiper, P. And Gillet, C. (2019) Grond in beweging. Ontwikkelingen in het grondgebruik in de provincie Flevoland in de periode tot 2025 en 2040. Wageningen, Wageningen Economic Research, Rapport 2019-003. DOI: 10.18174/464860

Wertheim-Heck, S. (2019) Met het klimaat aan tafel. NRC Wetenschap Klimaat onder redactie van Paul Luttikhuis. Gast blog 29 maart. <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/03/29/met-het-klimaat-aan-tafel-a3955089>

Wertheim-Heck, S. en Lanjouw, J. (2018) Wat eten we vandaag? Pleidooi voor de menselijke maat in voedselsystemen. In Boersma et al., De Buik van de Stad. Toekomstperspectieven op Voedsel Stad en Land. Van Gennep Uitgeverij; ISBN 9789461644992

Wertheim-Heck, S., Levelt, M., en Van Bossum (2018) Meeting the growing appetite of cities – delivering an evidence base for urban food policy. Peer reviewed conference proceedings. 11th IFoU Congress: Reframing Urban Resilience Implementation, December 10-12 Barcelona, Spain.

Wertheim-Heck, S. (2017) Dagelijkse kost. Het bevorderen van een duurzaam en gezond voedselsysteem voor de stad. Inaugurale rede bij installatie als Lector Voedsel en Gezond Leven aan de Aeres Hogeschool Almere. <https://www.aereshogeschool.nl/-/media/Aeres-Hogeschool/Almere/Files/Onderzoek/Publicaties-en-artikelen/Inauguratie-Sigrid-WertheimHeck-NL.ashx?la=nl-NL>

Zwart, T.A., and Wertheim-Heck, S.C.O. (under review) Retailing local food: supermarkets moving beyond the assumed 'alternative' vs. 'conventional' binary.

Dr. Sigrid Wertheim-Heck is Lector Voedsel en Gezond Leven aan de Aeres Hogeschool in Almere. Haar interesse in wereldwijde stedelijke voedselzekerheid informeert haar onderzoekagenda naar de relatie tussen stedelijke ontwikkeling, voedselvoorziening en voedselconsumptie, met als belangrijke aandachtsgebieden alledaagse consumptiepraktijken en gelijke en rechtvaardige toegang tot duurzaam, veilig en gezond voedsel.

aereshogeschool.nl/almere

Aeres Hogeschool Almere
Stadhuisstraat 18
1315 HC Almere
088 - 020 6300

info.hogeschool.almere@aeres.nl